

Ж.Ә.Аймұхамбет\*<sup>1</sup>, Р.М.Мухажанова<sup>2</sup><sup>1</sup>Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан<sup>2</sup>Әлихан Бөкейхан университеті, Семей, Қазақстан

E-mail: a\_zhanat@mail.ru, raushan-09@mail.ru

## Поэзия морфологиясы (Абай өлеңдері мысалында)

**Аңдатпа.** Мақалада поэзия мәтінін морфологиялық аспектіде талдау Абай өлеңдері мысалында жүзеге асырылады.

Структурализмнің семиотикалық тәсілі таңбаның көркем мәтін құрылымындағы қызметін танытуды мұрат тұтса, көркемдік-эстетикалық міндет арқалаған таңба өз бойына символикалық, детальдық, бейнелеушілік сипатты жинақтайды. Бұл сипаттар бір тұтастыққа айналған мәтіннің бөлшектері ретінде түрлі бағыттағы зерттеулерге нысан болады. Семиотикалық талдау мәтіндегі таңбалық және одан туындайтын бейнелілік құрылымды нысанға алады. Зерттеудің бұл бағытында морфологиялық тәсілдің тиімділігі басым. Әдебиетке қатысты «морфология» терминін қолдану жаңалық емес, нақтырақ айтқанда, әлем әдебиеттануы үшін бұл қолданыстағы ұғым. XX ғасырдың басында фольклортану мен әдебиеттануда ғылыми қолданысқа енген бұл ұғым көркем туындының күллі бөлшектерін даралай және жинақтай қарастырумен тың тұжырымдарға қол жеткізді. Жалпы структурализмнің бастау көзінің бірі орыс формализмі болса, екіншісі пропптық морфология екені белгілі. Сондықтан әдеби морфологияны басшылыққа алғанда құрылымдық талдаудың іргетасын қалап берген формализмнің де тарихи ролін ескермей кетуге болмайды. Әдеби морфологияның талдау ұстанымдары арқылы мәтін құрылымының бөлшегі мен тұтастығын қарастыру – бұл мақаланың негізгі мақсаты. Осы мақсатқа жету үшін Абай өлеңдерін бөлшектей талдауда актанттық, бейнелілік құрылым анықталады. Сол бөлшектік құрылымдағы логикалық байланыс пен ұқсастықтар арқылы тұтастану заңдылығы көрсетіліп, цикл өлеңдер туралы ой тұжырымдалады.

**Түйін сөздер:** поэзия, морфология, формализм, структурализм, таңба, актант, циклдану.

\*\*Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын «AP09259039 – Абай өлеңдерінің поэтологиялық тезаурусы» ғылыми жобасы аясында жазылды.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-188-202>

**Кіріспе.** Морфологиялық тұрғыда анықталатын пішін, Гете тұжырымдарын негізге ала отырып қарар болсақ, екі бағытта – сыртқы және ішкі бағыттарда әрекет ететін ішкі ядро. Бір жағынан, ол сыртқы әсерлерге ұшырайды, солардың әсерінен өзгереді (сыртқы пішін, *geprägte form*), екінші жағынан, ол құбылыстың ашылуын, метаморфозалар сипатын (ішкі формасы, *innere form*) анықтай отырып,

дербес әрекет етеді. Осылайша, сыртқы және ішкі пішін (Гетенің өнер саласына қатысты жіктеуіне сәйкес алғанда) органикалық салада бір бүтіндіктің екі қыры немесе екі бағыты болып шығады [1, 210]. Бұл қос құбылысты зерделеу морфологияның басты қызығушылығын туғызады. Өлеңге қатысты алғанда шартты түрде сыртқы пішін – өлеңнің буыны, бунағы, ырғағы, тармағы, ұйқасы болса, ішкі пішіні –

мәтіннің құрылымдық элементтері, яғни, ой, логика, эмоция, лирикалық фабула, осыларды таңбалайтын сөздер, одан туындайтын бейнелілік. Біз өнер туындысына тән бір бүтіндікте тоғысқан екі көркемдік құбылысты қарастырудың сан қырлы тәсілдері барын білеміз. Ал, бұл екеуін де морфология тұрғысынан зерделегенде басты назар аударатынымыз – ішкі пішіндік құбылыстар.

Әдебиеттанудың структуралистік әдіснамасында «морфологистер» деп сипатталатын ерекше бағыт қалыптасқаны белгілі. Ол туралы, яғни морфологияның әдеби аспектідегі түсінігі В.Пропптың 1928 жылы жарық көрген «Ертегі морфологиясы» еңбегінде кеңірек айтылып, осы бағытта маңызды ғылыми талдаулар жасалған [2].

Әдебиеттану тарихында «морфология» терминін қолданған бірнеше автор бар. Олар: Карл Тиандер (1873-1938) 1909 жылы өзінің бір еңбегін «Роман морфологиясы» деп атап [3, 406], 1930 жылы А.Г.Цейтлин (1901-1962) «Әдеби энциклопедияның» «жанрлар» бөлімінде «әдебиет морфологиясы» деген тіркесті қолданады. Жанр туралы тұжырымдарын мәселенің тарихы, жанр теориясы, әдеби жанрдың тарихи морфологиясы деп жүйелеп алып, жанр құрылымының тарихына морфологиялық шолу жасайды [4, 109; 137-154]. 1954 жылы көрнекті америкалық ғалым Томас Манро (1897-1974) «Өнер морфологиясы эстетика саласы ретінде» атты мақала жазған [5]. Т.Манро талдауында морфология терминін өнерге қатысты қолданғанда жаңаша пайымдауларға жол ашады. ХХ ғасырдағы Америкадағы эстетика ілімінің көшбасшысы болған бұл ғалымның «Өнер түрлері және олардың өзара қатынасы» атты іргелі монографиясы өнертанудың морфологиялық іліміндегі эмпирикалық бағыттың бірегей туындысы болды. Манро әуелі өнердің жалпы анықтамасын береді, содан кейін ондағы утилитарлық функцияның болуымен немесе болмауымен, белгілі бір сезім мүшесіне бағытталуымен және т.б. тәсілдермен анықталатын әртүрлі «өнер топтарын» қарастырады. Т. Манроның өзінен бұрынғы зерттеушілерден айырмашылығы сонда, ол мәселенің толық

тарихнамасын ұсынады [6, 157-208], сонымен қатар өнер мұражайларында, білім беру жүйесінде және баспа ісінде қолданылатын өнердің практикалық классификацияларын сипаттайды [6, 209-243].

В.Пропп өзінің «Ертегі морфологиясы» туралы еңбегінің бастауында жазғандай: «Морфология» пішін, құрам туралы ілімді білдіреді. Ботаникада морфология деп өсімдік жапырақтарының бөліктері, олардың тұтастай алғанда бір-біріне байланысы туралы түсініледі, басқаша айтсақ – өсімдіктің құрылымы туралы ілім. Бірақ «ертегі морфологиясы» туралы бұлайша қарастыру мүмкіндігін ешкім ойлай қойған жоқ. Органикалық түзілімдердің морфологиясын анықтаған дәл осындай дәлдікпен ертегі құрылымын қарастыру мүмкіндігі бар. Егер мұны ертегі туралы тұтастай, оның барлық түрлеріне қатысты айту мүмкін болмаса, онда кез келген жағдайда «қиял-ғажайып» деп аталатын ертегілерге қатысты айтуға болады» [2, 5-6].

1972 жылы М.С.Каган «Өнер морфологиясы» монографиясын жариялады. Бұл еңбектерде морфология туындының пішінтудырушы элементтерін зерттеу әдіснамасымен таласқа түседі.

«Морфология – бұл түзілім туралы ілім; ол өнер туындыларының түзілімін емес, өнер әлемінің түзілімін білдіреді. Оны зерттеуді өнер түрлерінің жүйесін талдаумен шектеу заңсыз болар еді, өйткені көркем шығармашылық қызметті саралаудың басқа, былайша айтқанда оның түрлік бөлінуінің төмен және жоғары деңгейлері бар, бір жағынан, талдау көрсеткендей, өнер топтары мен туыстығы, екінші жағынан, әр түрдің өзіндік ішкі түрлері, сондай-ақ тек пен жанр.

Тиісінше, өнер морфологиясының міндеті:

а) көркем шығармашылық қызметті саралаудың барлық маңызды деңгейлерін анықтау;

б) топтар, ұқсастықтар, түрлер, сұрыптар, тек пен жанрлар жүйесі ретінде өнер әлемінің ішкі ұйымдастырылу заңдылықтарын түсіну үшін осы деңгейлер арасындағы үйлестімділікті және бір-біріне тәуелді байланыстарды анықтау;

в) бұл жүйені генетикалық тұрғыдан – оның қалыптасу барысында, тарихи тұрғыдан – оның тұрақты өзгеру процесінде және болжамды түрде – одан әрі мүмкін болатын модификациялар перспективасында қарастыру» [7, 8].

Г.Косиковтың айтуынша: «Әдеби «морфология» әдебиеттанудың басқа гуманитарлық ғылымдарда сіңіп кету қаупінің алдын алу үшін оның дербестігін сақтау мақсатында әдіснама мәртебесін талап етеді» [8, 306]. Бұнымен, бір жағынан себепті-генетикалық және интерпретациялық әдебиеттанудағы кемшіліктерді көрсеткен формалистік сынның дұрыстығы мен сенімділігі, екінші жағынан, формализм әдіснамасының қарқынды өсуі (негізінен оның дамуының бастапқы кезеңіне тән) түсіндіріледі.

Антика дәуірі ойшылы Аристотельдің талдаулары мен пайымдауларына назар аударып, М.Каган «ол өнердің барлық морфологиялық талдауының негізгі принциптерін алғаш рет тұжырымдады» деп атап көрсетеді [7, 19].

Бұл пайымдауларға назар аударсақ, өнер туындысын жүйелі түрде бөлшектей зерделеудің бастауында морфология ілімінің қағидалары тұрғанын аңдаймыз. Қазіргі структуралистік әдістің негізгі тәсілдерінің бірі ретінде морфология поэзия туындысын жүйелей зерделеуде де тиімді екенін ескере келе, ұлттық поэзиямыздың бірегей үлгілерін осы бағытта қарастырғымыз келеді.

Испан әдебиеттанушысы Антонио Прието «Роман морфологиясы» еңбегінде роман жанрының құрылымдық табиғатын ғылыми тұрғыда тереңдей қарастыруды мақсат тұтады. Автор семиотиканың ережелеріне сүйене отырып, бұл тәжірибені нақты бір шығармаға қолданады. Зерттеу нысанына алғаны – ХІҮ ғасырда өмір сүрген испан ақыны әрі жазушысы, гуманист Уртадо де Мендостың (1503-1575) «Торместен шыққан Лазарилло» романы. Кейде повесть ретінде аталатын бұл туынды, зерттеушілердің тұжырымына сәйкес, алаяқтық туралы романның бастауындағы дүние. Еуропалық романның алғашқы үлгісі болып саналатын мұндай романдарда төменгі тап өкілдерінен шыққан немесе

әбден төменшіктеген дворянның басынан кешкен шытырман оқиғасы баяндалады.

А.Приетоның романды екі құрылымның оппозициясы негізінде туындаған тұтас жүйелі дүние ретінде түсіндіруі мәтін морфологиясын танытуға жол ашады. Ғалым айтып отырған бұл екі құрылым объективті (қоғам) және субъективті (автор) болып сипатталады. «Бұл айтылған оппозиция бірінші кезеңде таза абстракция болып көрінеді, іс жүзінде «таңбалайтын» және «таңбаланатын» лингвистикалық таңбаның биполярлығы объективті және субъективті құрылымдардың биполярлығына сәйкес келетін семантикада жүзеге асырылады. Бұл екі құрылымның бірлігі және қайшылығы, әдеби өкілдікке ие бола отырып, романның абстрактілі ойлаудан семиологиялық фактіге айналуын дәйекті түрде анықтайды, онда тіл қарапайым ауызша әкілер мен коммуникация механикасының дағдысынан босатылып, басқа мағынаға ие болады, соның арқасында бұл семиологиялық факт шындықпен шектесетін құбылыс ретінде әрекет етеді», – дейді [9, 392].

Морфологиялық талдау барысында өзіне қосымша тасымалданатын ақпаратқа және нарративті субъектіге сәйкес роман түрі әлеуметтік сұранысқа жауап ретінде ұсынылатынын алға тартқан автор туындының қоғамдық яки тарихи шындықты танытудағы бір-біріне қарама-қайшы келетін ұстанымдарды немесе қоғамдық дәуірлер сипатын өз құрылымына сыйдыратынын дәлелдейді. «Роман деп аталатын тарихи феноменнің тұтастығы (бірлігі) екіжақтылықтан, яғни белгілі бір ойдан шығарылған кеңістікте біріктірілген және диалектикалық тұрғыда байланысқан екі құрылымнан туындайтыны таңқаларлық», – дейді ол [9,393]. Мұндай диалектикалық бірліктің табиғатын қарастырғанда оның кез келген жанр туындысының өзегінде жататынына көз жеткіземіз. Бұл тұжырымды Абай поэзиясы арқылы бекіте түсер болсақ, ұлы ақынның қоғамдық-әлеуметтік құбылыс және философиялық пайым арқау болған өлеңдерін нысанға алуымызға болады.

**Зерттеу әдістері.** Мақаланы жазуда тақырыпқа қатысты әдебиеттану

зерттеулеріндегі тұжырымдары басшылыққа алынып, структуралистік, семиотикалық салыстырмалы талдау әдістері қолданылды.

**Талдау мен нәтижелер.** Абайдың «Болыс болдым мінеки», «Мәз болады болысын»; «Күлембайға», «Дүтбайға» өлеңдерінде мәтін кеңістігіне қоғамдық шындық пен оған деген көзқарас тоғыстырылған. Субъект мен объект оппозициясы осы шындық пен көзқарас арасынан туындайды.

Өлең құрылымы тұрғысынан келсек, «Болыс болдым мінеки» өлеңінің мазмұнындағы нарративті әрекет айқын. Оның иесі – «мен» деп өз атынан сөйлеп тұрған кейіпкер, нақтырақ айтсақ, болыстыққа қолы жеткен жан. Кейіпкерді бірінші жақтан сөйлеткен автор сол арқылы өлеңнің өзегіне алынған ойды барынша танытуды мақсат еткен. Болыстың заманы одан осындай әрекеттерді талап еткен құлқымен көрінеді. Сонда объективті құрылым болып көрінетін қоғам (оның басты өкілдері – ақын тіліндегі «күштілер», сондай-ақ болыс «сөздерін шала ұғатын» әлсіздер) сипатының өзі өзара қайшылықты сипатымен танытылған. Нарратор (шартты түрде өлеңдегі әңгімеші десек болады) ретінде әрекет ететін болыс та – қоғамның бір өкілі. Ал, осы құрылымды түзген авторды біз субъективті құрылымнан іздейміз. Автор мен оқиға арасындағы оппозициялық қатынас өлеңнің сатиралық мазмұнынан аңғарылады. Абай өлеңінің «әңгімеші» кейіпкері өз әрекетін былай баяндайды:

Болыс болдым мінеки  
Бар малымды шығындап  
Түйеде қом, атта жал  
Қалмады елге тығындап.  
Сөйтсе-дағы елімді  
Ұстай алмадым мығымдап.  
Күштілерім сөз айтса,  
Бас изеймін шыбындап.  
Әлсіздің сөзін салғыртсып,  
Шала ұғамын қырындап.  
Сыяз бар десе жүрегім  
Орнықпайды суылдап.  
Сыртқыларға сыр бермей,  
Құр күлемін жымындап [10, 114].

Іштей бір желі бойымен өрбіген сюжеті бар ұзақ өлеңнің бірінші, яғни кіріспе бөлімі осы. Нарративті баяндау арқылы болыстыққа қолы жеткен кейіпкердің бар болмысымен, «түйеде қом, атта жал қалмағанша» шашылып, бар малын шығындап, атқа мінген шағымен таныс боламыз. Абай замана шындығын, қоғамдық-әлеуметтік құлықты суреттеген. Ж.Дәдебаев: «Ақын бұл шығармасында малын шашып болыс болған пенденің әлеуметтік-психологиялық кескінін жасайды. Өлеңнің мағыналық құрылымында бірнеше тұлға бар: а) болыс; ә) ояз; б) ел. Бұл үш тұлғаның бастысы – болыс», – деп көрсетеді [15, 162].

Өлең құрылымындағы заман (қоғам) шындығы мен адам құлқы, оны бейнелеудегі автор позициясы сатиралық тұрғыда беріледі.

Абай қоғамдық-әлеуметтік шындықты сырттай сипаттап яки ол туралы ақпарат беріп жатпайды. Сөзді сол шақта болыс болған жанның өз аузына салады. Нарративтілікке негізделген туынды ретіндегі өлеңнің бірнеше бөлімнен түзілуі әңгімеші-нарратордың айтуымен оқиға желісінің өрбіп, сол оқиғаның «бас тұлғасы» болған болыстың күллі ахуалын таныту мақсатынан туындаған.

Әдебиеттанушы ғалым Ж.Дәдебаев атап көрсеткен мәтіннің мағыналық құрылымындағы үш тұлғаны біз актанттық құрылым деп сипаттар едік. Француз ғалымы Люсьен Теньбердің «Құрылымдық синтаксис негіздері» атты еңбегінде етістік өз табиғатында іс-әрекетті айқындап, шағын драмаға негізделетінін, ал қандай да бір драмада әрекетті жүзеге асырушы адам және қандай да бір жағдаят болатынын жазады. «Егер драмалық әрекеттен құрылымдық синтаксиске өтер болсақ, онда әрекет, әрекет етуші адам мен болып жатқан жағдаят етістікпен, актантпен, сиркостантпен сәйкес келеді», – дейді. Және де актант ұғымын былай деп айқындай түседі: «Процеске кез келген деңгейде, тіпті қарапайым статист ретінде және түрлі жолдармен қатысатын саналы тіршілік иесі» [12, 117].

«Қалыптасқан түсініктегі кейіпкер ұғымын «актант» терминімен таңбалау

ары қарай тұтастай мәтін құрылымындағы субъективтілікті «актанттық құрылым» түрінде қарастыруға жалғасуы заңдылық» [12, 76].

Біз Абай өлеңінің актанттық құрылымы туралы зерделеуімізді ары қарай дамыта түсер болсақ, «Болыс болдым мінеки» өлеңінің құрылымындағы актанттар болыс, ел, старшын, би, ояз, атшабар болып әрекет

ететінін көрсетеміз. Осы аталғандардың ішінде болыс жетекші әрекет иесі болса, оның әрекетінің «қозғаушы күші» болған ояз «күштілер» тобында, ал ел, халық негізінен «әлсіздер» тобында. Өлеңнің актанттық құрылымын негізгі нарратор тұлғаға қатысты алғанда былайша жүйелеп көрсетуге болады:



Бұл құрылым өлеңдегі әрекет ретімен беріліп отыр. «Болыс болған» жанның күштілердің алдында «шыбындап бас изеуі» оған бұйырып тұрған билік дәрежесінің төмендігі, ол «өзінен зорларға» бағынышты. Өзінен төменгілердің сөзін «салғыртсып, шала ұғуы да» ел мүддесін ойлауға өресі жетпейтін жанның бар болмысы. Малын шашып, билікке қолы жеткенімен өз елін мығымдап ұстай алмауының себебі де осында.

Жоғарыдағы кестеде көрсетілген келесі актанттық құрылым «болыс –старшын, би» желісінде анықталады. «Сыяз десе жүрегі суылдайтын» болыстың одан бәрібір қашып құтыла алмағаны екінші бөлімнің мазмұнын қамтиды:

Жай жүргенде бір күні  
Атшабар келді лепілдеп:  
«Ояз шықты, сыяз бар»,  
«Ылау» деп, «үй» деп дікілдеп [10, 114-115].

Ояздың елге келуі – болыстың мазасының кетуі. Өзінің болыстықта қалу-қалмауы сол оязды күтіп алуына байланысты. Өлеңде бұл келіс сырттай емес, іштей, яғни оқиғаның тікелей басталуы, өрбуімен суреттеледі. Атшабардың лепілдеп келіп, дікілдеп бұйыруы, сасқалақтаған болыстың старшын мен билерді жинап, оларға бұйрық беруі динамикалық түрде

беріледі. Былай қарағанда баяндалып жатқан оқиға сияқты болғанымен, әрбір әрекет эмоциялық тұрғыда барынша шынайы жеткізілген. Ақынның өзі көзбен көріп отырған қоғамдағы құбылыстарды терең сезіне отырып, «болыс» болмысын сол болыстың өз сөзімен, бастан кешкен оқиғаларын, әрекеттерін өзіне айтқызуымен өлеңнің негізгі ойы айқындалған.

Өлеңнің үшінші бөлімі:

Оңашада оязға  
Мақтамаймын елімді,  
Өз еліме айтамын:

«Бергем жоқ, – деп, – белімді» [10, 114-115] –

деп басталып, болыстың бар болмысын, құлқын аша түседі. Екіжүзділік, алдау, құр мақтаң, жалған сөз айналып келіп өзіне соққы болып тигені бірінші жақтан айтылады. Болыстың әрекеті динамикалы, оның тарапынан сөз бен іс (елге пайдалы емес іс) қатар жүзеге асады. Ояз бен болыс, болыс пен ел қарым-қатынасы субъектінің сөзімен айқындалады.

М.Кағанның «өнер әлемінің» шекарасы оның ішкі құрылымының сәйкесінше сыртқы әлеммен үйлесуі нәтижесінде жеткілікті сенімділікпен белгіленуі мүмкін адамның практикалық қызметі» екенін қайталай айтып, «өнер морфологиясы эстетика мен жекелеген өнер теориясының

қажетті байланысы болып табылатынын» [7,8] еске алсақ, Абай өлеңі мәтініндегі болыстың сатиралық тәсілмен ұсынылған «нарраторлық қызметінің» маңызын сезіне түсеміз.

«Болыс болдым мінеки» өлеңімен мазмұны жақын «Мәз болады болысың» өлеңі де 1888 жылы жазылған.

Мәз болады болысың  
Арқаға ұлық қаққанға  
Шелтірейтіп орысың  
Шенді шекпен жапқанға.

Күнде жақсы бола ма,  
Бір қылығы жаққанға?  
Оқалы тон тола ма  
Ар-ұятын сатқанға?! [10, 121]

Ел билеудің жөні мен жолын қара басының қамы мен бос мақтанға айырбастаған Абай заманының болысы ақын тарапынан қатты сынға ұшырайды. Ж. Дәдебаев талдауына сүйенсек, «Ақын болыстың ісі мен ішін бірде жарыстырып, бірде даралар әрі саралап көрсетіп алған соң, оны өз тарапынан бағалауға ауысады. ...«Миың болса жолама, Бос желігіп шапқанға» дей келіп, жамандықтан қашқанның жаман болмайтынын мегзейді» [13, 402]. Болыстың іс-әрекетін надандық үлгісі етіп көрсетіп, одан аулақ болуға шақырған өлеңнің түйіні «көп асқанға бір тосқан» деген халық нақылының поэтикалық айналысқа түсіп, надандықтан аулақ бол деген мазмұндағы дидактикалық, ағартушылық мәнімен айқындалады.

Өлең – сөз өнерінің үлгісі. Өнер морфологиясы тұрғысынан келсек, оның жіктелуі кеңістік-уақыттық және кеңістіктік болып бөлінуден басталуы керек, өйткені бұл олардың нақты, объективті түрдегі басты ерекшелігі. Көркем әдебиетте суреттелетін оқиға көркем кеңістік аясына және көркем уақыт межесіне тәуелді. М. Каган: «Біз «кеңістіктік» және «кеңістік-уақыттық» ұғымдарын қолданғанды жөн көреміз, өйткені бұлар осы бөлудің негізінде жатқан онтологиялық принципті айқын көрсетеді», – десе [7, 270], бұл ақиқат байлам. Болыс болып атқа мінген, келе жатқан оязды күтуге қызу дайындыққа кіріскен кейіпкер әрекетінің («Болыс болдым мінеки»), сондай-ақ ұлықтың

арқасынан қаққанына, шенді шекпен жапқанына есірген болыстың («Мәз болады болысың») кеңістік-уақыттық шеңберде көрінуінің мәні өмірлік шындықпен үзілмес байланысында. Тарихи кезеңдердегі әлеуметтік-қоғамдық құбылыс, адами құлық пен құқық өнер туындыларында түрлі тәдіс-тәсілдермен көрініс табатыны мәлім.

Болыстың бар болмысы сөз өнерінің түрлі тәсілдерімен бейнеленген туындыларының қатарында «Күлембайға» (1888 жылы жазылған), «Дүтбайға» (1899) өлеңдерін кіргіземіз. Осы тұста Абай поэзиясына тән цикл, яғни тұтастану туралы айтуға болады. Ұлы ақынның өз заманындағы саяси-әлеуметтік мәселені шығармашылығының арналы бір саласы ретінде алып, өмірлік шындықты тұтастықта бейнелеуі – суреткерлік кемелдігі мен білім тереңдігінің мысалы. Өлеңдегі тұтастық суреткердің терең түйсігі мен биік талғамын керек етеді.

Жалпы, поэзиядағы циклизация (циклдану) теориясы тұрғысынан келгенде, тақырып ортақтығы, идеялық үндестік, композициялық құрылым, жекелеген сөздер мен сөз тіркестерінің мәтінаралық дәнекер болатын көркемдік қызметінен, заман шындығы мен қоғамдық-әлеуметтік мәселелердің көтерілуінен, қаламгердің өзіндік стилін барынша айқындайтын бейнелілік сипатынан көрінетін циклданудың заңдылықтарын теориялық тұрғыда тұжырымдаған еңбектер баршылық.

Даму тарихында көркемдік-эстетикалық мәні тереңдеп, шеңбері кеңейе түскен цикл өлеңдердің тарихын Л.Гинзбург (1964 жылы жарық көрген еңбегінде) антикалық дәуірге тән рим элегиктерінің (Катулл, Проперций, Овидий, Тибул) поэтикалық туындыларынан бастап қарастырады. Ол цикл өлеңдердің қайта өрлеу дәуіріндегі Петрарка («Канцоньере» кітабы) Шекспир (сонеттердің циклы), т.б. ақындар туындыларында дами түскенін айтады [14, 492]. Орысәдебиеттануында цикл өлеңдердің тарихын зерттеушілердің біразы (Панченко Л.М., Сазанова Л.И.) Симеон Полоцкийдің шығармашылығындағы циклдануды цикл өлеңдердің көне бастауы

деп таныса, әдебиет зерттеушісі М.Н.Дарвин циклды белгілі бір ағымға телу арқылы ХІХ ғасырдың екінші жартысында енгенін ескере отырып Г.Гейнениң «Солтүстік теңіз» («Северное море») өлеңінің «бірінші» және «екінші» циклға бөлінгенін алға тартады [15, 182].

Цикл өлеңдердің бастауы тым ертеде. Фольклор үлгілеріне және ауыз әдебиет мұраларынан көрініс тапқан ортақ тақырыптағы, бір идеядағы өлең үлгілерін біз ұлттық сөз өнерінен де таба аламыз. Абай – әлемдік және ұлттық поэзияның бар нәрін болмысына сіңіріп, өзінің ақындық танымында шеберлікпен жаңғырта білген суреткер екенін ескерсек, оның поэзиясында поэтикаға тән күллі заңдылықтардың биік деңгейде жаңғыруын айтпай өте алмаймыз.

Ақын поэзиясында циклдану қағидаттарымен топтастыратын бірнеше тақырып, бірсыпыра бейнелеу тәсілі бар.

Табиғат, қоғамдық өмір, философиялық пайым арқау болған туындылары да циклды тұрғыда құрылымдық талдау ұстанымдарымен дәйектей түсуге сұранып тұрғаны анық. Біз ақынның өз заманында болыстық билікке жеткен ел билеушінің бейнесін айқындап берген өлеңдерін бір цикл аясына кіретінін өлеңдердің мазмұнына, құрылымына талдау жасау арқылы дәлелдеп көрелік.

Е. Хаев тұжырымында цикл бір-біріне байлаулы және еркін болып бөлінеді. Зерттеушінің пікірінше, бір-біріне байланған цикл бастапқыда автор тарапынан берілмек: негізгі және шеткері мәтіндер де инварианттармен бірдей байланыста болады; алдыңғы қатарда радиалды байланыс емес, берілген мәтіндер тізбегіне байланысты желілік байланыс орын алады; ал еркін цикл автор тарапынан біріктірілмейді, бұл құрылымның семантикалық жүйесін анықтайтын өзара тығыз байланысатын «шеткері» мәтіндер мен орталық мәтіндер болып табылады [16, 170]. Хаевтың бұл пайымы біздің Абай өлеңдерінің циклды сипатын анықтауға бағдар береді. Ол айтып отырған еркін түр Абай поэзиясындағы циклды өлеңдерге тән.

«Цикл – бір автор жүзеге асырған және белгілі бір ретпен құрастырған бір өнер түріне жататын тәуелсіз туындылар қатарын білдіретін эстетикалық тұтастық түрі. Көркем шығарманың барлық қасиеттеріне ие бола отырып, цикл өзінің ерекшелігін мәтіндік-контекстік түзілімнің герменевтикалық құрылымы ретінде анықтайды, оның құрамына кіретін шығармалар арасындағы өзара байланыстар мен қарым-қатынастар жүйесін қамтиды. Циклдың ерекшелігі осы жүйенің циклдік бірлікті ұйымдастыруға қатысу дәрежесімен анықталады, ал оның құрылымының эстетикалық мазмұны ішіндегі бір тұтастықтың екі бағытының диалектикалық үйлесімімен жасалады», – дейді әдебиеттегі цикл жүйесін зерттеушілердің бірі Л.Ляпина [17, 308]. Бұл тұжырымды да Абай өлеңдерінің циклды жүйесін құрылымдық талдау арқылы көрсету мақсатында келтіріп отырмыз.

«Болыс болдым мінеки» өлеңі де абайтанушылардың және Абайдың ұлы Тұрағұлдың айтуынша Күлембайға арналған. Күлембай – Абайдың замандасы, құрдасы. Бұл өлең, М.Әуезов айтқандай: «Бірақ бір Күлембай емес, сол арқылы Абай бүкіл қазақ сахарасындағы ХІХ ғасырдың соңғы ширегіндегі болыс, феодал, әкім атаулының барлығын сипаттап, зор обобщениелік шығарма туғызады. Болыс атаулының бәріне ортақ анық шындықты ерекше шебер мысқыл, сатирамен әйгілейді» [18, 133].

Күлембайға арналған туындыларының біріншісі – он сегіз жолдан тұратын «Күлембайға» атты өлең.

Шартты түрде «Болыс» деп атауға болатын циклдың алғашқысы болған бұл өлеңді «Болыс болдым мінеки» өлеңімен тұтастықта көрсететін басты сипат – болыс болмысын, әрекетін, мінез-құлқына қару болса, мәтін құрылымында ортақ сөздердің қолданылуы да өлеңдердің циклды жүйесін таныта түседі. Бір мысал: «шығын» сөзінің екі өлеңде қолданылуы. Шығын – мәтін ішінде таңбалық мазмұнымен негізгі ойдың өзегінде тұрған сөз. Болыстыққа сайлануды «шығын» деген ұғым өзінше айқындайды.

"Күлембайға"

Болыстықтан пайда қып  
Шығыныңды алсаң жаман ба?"

"Болыс болдым  
мінеки"

Болыс болдым мінеки,  
Бар малымды шығындап...

Мәтіннің ары қарайғы мазмұнындағы «атшабар», «ояз» сөздері екі өлеңде де бар. Бірінші өлеңде болысқа қарата болжай айтылған сөз екінші өлеңде болыс атынан болып жатқан оқиғаға айналады. Екінші

өлеңде атшабар келсе орнынан тұра шабатын болысқа бірінші өлеңде «ояз келгенде қайтесің» деп тасталған сауалдың мәні бар.

"Күлембайға"

Орныңнан тұра шабасың  
Атшабар келсе қышқырып.  
Ояз келсе қайтер ең  
Айдаһардай ысқырып?

"Болыс болдым  
мінеки"

Жай жүргенде бір күні  
Атшабар келді лепілдеп:  
"Ояз шықты сыяз бар"  
"Ылау" деп, "үй" деп дікілдеп.

Екі өлеңдегі «атшабар», «ояз» сөздері болыстық қызметтің «тұрмыстық сипатын» айқындай түседі. Атшабар арқылы ояздың келе жатқаны хабарланса, ояздың келуі болыстың берекесін қашырады. «Бар малын» шығындап билік алған ол өзінің сол орынға лайық еместігін түсінбейді де. Абай өлеңдерінде көп айтылатын құр мақтан, дарақылық, ойсыздық, билікке құмарлық бұл екі өлеңмен шектелмейді. Біз осы циклға жатқызатын «Мәз болады болысың» өлеңінде де көрініс табады.

Цикл құрамына кіретін өлең мәтіндегі сөздер яки сөз тіркестері поэтикалық сананың ішкі даму логикасын көрсетеді. Бұл логикалық түзілім мәтіннің семиотикалық-морфологиялық түзіліммен тығыз байланыста өрбиді. Цикл өлеңдерде қайталанатын сөздер автордың еркінен тыс циклдандуды тудыру қызметін атқарады. Қайталанып келетін сөздер яки сөз тіркестері, бейнелеулер, тілдік қолданыстар цикл тобына кіретін өлеңдер арасындағы дәнекер құралы болады.

Бірінші өлеңде берілген сауалға сұрауға ақын сол өлеңнің өзінде-ақ жауап беріп, өлеңде айтылар ойдың түп мәнін

айқындай түседі. Болысқа қарата айтылған сұрауға орай келесі өлеңнің болыстың монологу, яғни жауабы түрінде жазылуы циклдандудың басты қағидатына сай келеді.

Циклды құрайтын екінші өлең бірінші жақтан болыстың өз атынан баяндалады. Өлең:

Болыс болдым мінеки  
Бар малымды шығындап,  
Түйеде қом атта жал  
Қалмады елге тығындап, –

деп дәл бірінші өлеңдегі үлгімен жалғасып кете береді. Өлеңнің пішіндік құрылымына келсек, буын, бунақ саны «Күлембайға» деп аталатын өлеңмен бірдей. Шалыс ұйқас түрінде жазылып, етістіктің көсемше формасы белсенді қолданылған өлең мәтіні «Болыс болдым мінеки» өлеңінің бірінші, екінші, төртінші бөлімдерімен пішіндік, мазмұндық тұрғыда барынша үйлесім тауып, үндес келеді.

Бұл циклдың үшінші өлеңі – «Мәз болады болысың» ақынның алдыңғы өлеңдерге жасаған тұжырымы тәрізді. Тіпті бұл жерде нақты сурет те көз алдыңызға келеді. Болысты Абай үшінші өлеңінде сыртынан мысқылдап, кекете



суреттейді. Бұл циклдың композициялық құрылымын үш өлең құрылымына сәйкес *сұрақ – жауап – тұжырым* деп танимыз. Бұл құрылым мысқылмен, ащы кекесінмен айшықталған. Абайдың қоғамдық өмірді, ондағы адамдар құлқын суреттеуі барынша шынайы. Қандай құбылысты арқау етсе де, ақын оның қоғамдық әлеуметтік тамырын, маңызын айқындап, адам мен қоғам үшін пайдалы немесе зиянды жақтарын ашып, қоғамның дамуы, алға жылжуы тұрғысынан суреттейді. Замана келбетін, қоғамдық-әлеуметтік жағдайды нысан еткен бұл үш өлеңнің лирикалық кейіпкері сол замандағы ел билегендердің жиынтық бейнесі.

Болыс бейнесі үш өлеңде түрлі тәсілмен сомдалған. Алғашқы өлеңінде болысқа *сұрақ* берілсе, екінші өлеңде Абай кейіпкерінің өзін сөйлеткен, үшінші өлеңде авторлық позициясын баяндау арқылы білдірген. «Болыс болдым мінеки» өлеңі – ақынның қырағы назарына ілініп, бар шындығымен ашылған болыстық болмыс. Бұл цикл түзген өлеңдерде авторлық идея айқын түрде жеткізілген. Структуралық тұрғыдан пайымдағанда мазмұндық құрылымы шымыр өлеңдер өз ретін өзі айқындаған. Автордың бейнелеу тәсілін қисынды түрде қолдануы нәтижесінде ел билеуге ақылымен емес, малымен қолы жеткен болыстың нақты портреті динамикалық, психологиялық қалыпта көрсетілген. Сондықтан да бұл үш өлеңнің бір тұтастықты құрайтыны даусыз. Үш өлеңте тән мазмұндық пішін мен құрылым ақынның авторлық позициясын бір бағытта түрлі тәсілмен танытуымен ерекшеленеді. Кейіпкерге кекесін мәнінде сұрау жолдаған, кейіпкердің өзі болып бар жайтты баян еткен, кейіпкердің жағымсыз қылықтарын сынға алған ақын тұлғасы тұтастығынан жаңылмайды, өлеңдердегі көркемдік тәсілдің түрлілігіне қарамастан әр қалыпқа «ыдырамайды». Өлеңдердің шоғырлануы, олардың өзегіндегі бір негіз бір бейненің табиғатын жан-жақты ашуда маңызды қызмет атқарады. Сол арқылы біз Абай поэзиясындағы басты кейіпкердің біріне айналған болыс бейнесінің қыр-сырын айқын тануға мүмкіндік аламыз.

Болыс туралы аталған үш өлеңді бір цикл деп таныдық. Біздіңше, бұл қатарға 1899 жылы жазылған «Дүтбайға» өлеңін де қосқан дұрыс дер едік. Өлең мазмұны мен құрылымы жағынан алдыңғы үш өлеңге жақын. Ақын болыстың құбылмалы мінезін бұл өлеңде де басты нысанға алған:

Жылуы жоқ бойының,  
Жылмиғаны неткені?  
Құбылуы ойының –  
Кетпей құйтың еткені.

Мұңды, жылмаң пішінін  
Кезек киіп, ел жиып.  
Болыс болса түсінің  
Түксігін салар тырсыып [10, 384].

Өлең кейіпкер мінездемесін берумен ерекшеленеді. Оның екіжүзділігін жанында жылу жоқ бола тұрып өтірік жылмиғаны, ойының құбылуы, мақсатына жету жолында мұңды, жылмаң пішінде жүріп, ал, мақсатына жеткен соң тырсыып, түгін сыртына салған қалпымен көрінуі арқылы бейнелейді. Ақынның осындай екіжүзділікті «киім кию» сияқты нақты бір әрекетпен ауыстыра бейнелей көрсетуі кейіпкер әрекетін айқындай түсуде маңызды қызмет атқарып тұр. Өлеңнің алғашқы тармағындағы «ойдың құбылуы» ары қарай «айқара ашылып», кейіпкердің алдамшы, тұрақсыздығы: «дөң айналмай ант атты, бүксіп, бықсып ар жағы» деп шенеледі.

Өлеңнің басталуы мен аяқталуында «құбылу» сөзі екі рет қайталанатын да, құбылудың нақты сипат-әрекеттері әр шумақта көрініс табады. Осы құбылу әрекеті Абайдың алдыңғы болысқа қатысты өлеңдерінің мазмұнына тән. Біз бір циклға біріктірген «Күлембайға», «Болыс болдым мінеки», «Мәзболадыболысың», «Дүтбайға» өлеңдерінен басқа туындыларында да екіжүзділік, тұрлаусыздық сияқты келеңсіз әрекеттерді шену кездеседі. Аталған өлеңдерде «құбылу» кейіпкердің, яғни ел билеген болыстардың «типтік» мінезін ашатын «кілт сөз» болса, сол арқылы кейіпкер әрекеттерінің кейбір мысалдарына назар аударайық:



Өлең өзегіндегі ортақ ойды жекелеген сөздер мен сөз тіркестері, қайталанатын бейнелеулер арқылы тану құрылымдық талдаудың морфологиялық және семиотикалық тәсілдерінің тиімділігін көрсетеді. Сол себепті де ертегі құрылымын зерттеуде морфологиялық тәсілді басшылыққа алған В.Пропп мәтін құрылымын тереңдей таныту арқылы шынайы тұжырым жасауға қол жеткізеді. Ол әуелі ертегідегі әрекет етуші тұлғаның функциясына мән береді. Оның түсіндіруінде: «әрбір функция үшін: 1) оның мазмұнына қысқаша сипаттама 2) бір сөзбен берілген қысқа анықтама, 3) шартты таңбасы беріледі. Таңбаларды қолдану ертегілердің құрылысын схемалық түрде салыстыруға мүмкіндік береді» [2,35]. Проптың мәтін талдауға қолданған тәсілін басшылыққа алғанда біз зерттеу материалымыздың мүлде басқа қалыптағы туынды екенін де ескеруіміз керек. Әрине, ертегі кейіпкерлерінің бастан кешкен оқиғаларын зерделегенде олардың оқиға шеңберіндегі әрекеттері мүлде басқа бағытта өрбитіні белгілі. Біздің талдау нысанына алып отырған мәтіндеріміздегі кейіпкерлер ұзақ сапарға шығып, үлкен бір

миссияны орындауды мақсат еткен жандар емес. Олардың мақсаты, құлқы мүлде басқа. Біздің Пропп талдауынан аларымыз – негізгі функцияны анықтау, бағамдау тәсілі ғана. Ал, функция кез келген мәтіннің ішінде бар. Абай өлеңдеріндегі негізгі функция бір сөзбен қысқа анықтама («құбылу» сөзі) түрінде берілген және сол сөз шартты таңба қызметін де атқарады. Құбылу – әрекет етушінің мінез қалпын ашатын кілт. Яғни барынша құбылған болыс мінезінің бір сөзге жинақталуы.

Өмірлік шындықты қаз-қалпында көшіріп беру – бұл суреткердің шеберлігі емес және өнер заңдылығына да қайшы. Шеберлік дегеніміз –көркем кеңістікте терең суреткерлік түйсіну мен биік эстетикалық талғамды ұштастыра отырып сол шындықтың өміршең өнердегі көнермес бейнесін жасау. Абайтанушы теретик ғалым З.Ахметов ұлы суреткердің қоғамдық-әлеуметтік шындықты арқау еткен туындылары жайлы: «Абай поэзиясының ішкі рухы мен көрініс-көркі, сипаты мен сыны бұрын әдебиетте дәл мұндай дәрежеде көрінбеген жарасымды жаңалық танытады. Ақын поэзиясына осындай қуат-күш, көркемдік сәулет беріп тұрған – оның

шығармасында қазақ халқының бүкіл өмірінің, әсіресе сол дәуірдегі қоғамдық өмірінің шындығы терең бейнеленуі және оларда әдебиеттегі ұлттық көркем ой, өмір құбылыстарын сөзбен бейнелеу, мүсіндеу шеберлігінің жарқырап көрінуі», – деп атап көрсеткен [19,287]. Өнердің бір тармағы сөз өнері болса, оның биік деңгейде туындауы өнер иесінің – қаламгердің кемелдігіне байланысты. Кез келген өмір құбылысын көркем кеңістікте жаңғыртудың негізгі қағидасы – оны мінсіз, үйлесімі терең, әсері айрықша болып, қуатты ойдан түзілуі.

«Қаламгер – дербес шығармашылық тұлға, әдеби үдеріс бұл ретте өзіндік айқындаушы сапалық қасиетін сақтайды. Жазушының шығармашылық ұстанымы неғұрлым өзгеше, ойлауы, дүниетанымы терең болған сайын, оның суреткер ретінде де, адам ретінде де өмір құбылыстарын көруі әр тарапты бола түседі» [20, 130], – деген әдебиеттанушы Қ.Байтанасованың пікірін қуаттай отырып, мәтіннің көркемдік-бейнелілік, логикалық тұғыдағы мінсіз үйлесімі сөз өнері иелерінің кемел талантына ғана тән екенін қайталай айтқан жөн.

Мәтін құрылымын талдаудың түрлі аспектілері бар екендігі белгілі. Мысалы, метамәтін туралы мына бір: «The meta-textual analysis aims at identifying the text structure in general» («Метамәтіндік талдау жалпы мәтіннің құрылымын анықтауға бағытталған») [21, 199] – деген пікір мәтін талдаудың барлығы құрылымдық әдіс тұрғысынан жүзеге асатынын аңғартады. Мәтін морфологиясын зерделегенде де шеберлікпен үйлестірілген құрылымды танытуға басты назар аударылатынын айтқан жөн.

**Қорытынды.** Абайдың өлеңдерінің құрылымын мәтіндік аспектіде «автор – кейіпкер» оппозициялық жұбында қарастыру өлеңнің мәнін түсінуге жол ашады. Келеке ету, шенеу, сынау, тура мінездеме арқылы кейіпкер-бейненің

құлқынтануы – автордың басты суреткерлік тәсілі. Қоғамдағы келеңсіз құбылыстарды тудырушы әрекет иелері мен оларды нысанаға алған автор арасындағы байланыс оппозициялық сипатымен айқындалады. Циклдағы өлеңдердің ортақ кейіпкерлері – болыс (Күлембай, Дүтбай, т.б.), ортақ мазмұн – олардың сайлау алдындағы және сайлаудан кейінгі қалыптары, ел қамын ойлауға өрелерінің жетпеуі, екіжүзділік, мақтансүйгіштік, айлакерлік әрекеттерімен ашу-ызаны тудыруы. Өлеңнің актанттық құрылымын айқындайтын әрекет иелері мен сол әрекетті авторлық ракурстан бағдарлаған ақынның функциясы өлеңнің мазмұнынан, көркемдік-идеялық әрі эстетикалық мәнінен көрінеді.

Абай саяси-әлеуметтік мәселелердің ең бір жанды тұстарын суреткерлік шеберлікпен барынша шырайландырып, көркемдіктің айрықша құралдарымен өңдеп сөз өнерінің үздік үлгісін тудырған. Бірнеше өлеңдегі бір ойдың, бір идеяның бөлшектері оқырман қабылдауында тұтаса келе бір жүйені құраған. Бөлшектің бүтінге айналуы, бүтіннің бөлшектер арқылы танылуы – бұл мәтін құрылымын талдау арқылы танылатын заңдылық.

Поэзия морфологиясы – өлең мәтінінің құрылымдық заңдылықтары, көркемдік-бейнелілік желілерінің байланысы, жекелеген бөлшектердің үйлесімді тұтастығы, сол арқылы мәтіннің ішкі-сыртқы бітімін тұтас таныту. Осы тұрғыдан келгенде Абайдың шартты түрде «Болыс» деп атауға болатын цикл өлеңдері ішкі құрылым мен логикалық-бейнелілік байланысы айқын, қоғамдық-әлеуметтік шындықты нақты деталь, тың бейнелеулермен сөз өнері туындысының өзегіне сіңірген тұтас дүние. Мәтін алаңына енген тың бейнелеулер ұлттық поэзиядағы көркем кеңістік көкжиегін кеңейтіп, жаңа сапалық деңгейге көтергені осы бағытта тұжырымдалды.

## Әдебиеттер тізімі

1. Гёте И.В. Избранные философские произведения. - Москва: «Наука», 1964. – 520 с.
2. Пропп В. Морфология сказки. Ленинград: «Академия», 1928. – 152 с.
3. Тиандер К. Синкретизм и дифференциация поэтических видов: морфология романа. - Москва: Книжный дом «Либроком», 2012.
4. Цейтлин А. Жанры. Литературная энциклопедия. Т.2. Коммунистическая академия. Секция литературы, искусства и языка. Редкол.: И. М. Беспалов [и др.]; отв. ред. В. М. Фриче; отв. секретарь О.М.Бескин. - Москва: Изд-во Коммунистической академии, 1929. – 384 с.: ил.
5. Munro Th. The Morphology of Art as a Branch of Aesthetics. Journal of Aesthetics and Art Criticism. Vol. XII, 4, June 1954.
6. Munro Th. The Arts and their Interrelations // The Georgia Review, pp. 406-415.
7. Каган М. Морфология искусства: Историко-теоретическое исследование внутреннего строения мира искусства. Части I, II, III. - Ленинград: Искусство, 1972. – 440 с.
8. Косиков Г. Собрание сочинений. Т. 2: Теория литературы. Методология гуманитарных наук. - Москва: Центр книги «Рудомино», 2012. – 696 с.
9. Прието А. Морфология романа. Нарративное произведение. В книге: Семиотика: Антология // Сост. Ю.С.Степанов. Изд. 2-е, испр. и доп. - Москва: «Академический Проект»; Екатеринбург: «Деловая книга», 2001. – 702 с.
10. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 1-том. - Алматы: «Жазушы» баспасы, 2020. – 640 б.
11. Дәдебаев Ж. «Болыс болдым мінеки...» // Абай. Энциклопедия. Бас редактор Р.Н.Нұрғалиев. Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, 1995. – 720 б.
12. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. - Москва: «Прогресс», 1988. – 656 с.
13. Дәдебаев Ж. Мәз болады болысың... // Абай. Энциклопедия. Бас редактор Р.Н.Нұрғалиев. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, 1995. – 720 б.
14. Гинзбург Л. Я. О лирике. 2 изд., доп. - Ленинград: «Советский писатель», 1974. – 408 с.
15. Дарвин М.Н. Лирический цикл: часть и целое // Типологические категории в анализе литературного произведения как целого. - Кемерово, 1983. – 312 с.
16. Хаев Е.С. Проблема композиции лирического цикла (Б.Пастернак «Тема с вариациями») / В книге: Хаев Е.С. Природа художественного целого и литературный процесс. - Кемерово: КГУ, 1980. – 199 с.
17. Ляпина Л.Е. Циклизация в русской литературе 1840-60-х гг. Дисс. доктора филологических наук. - Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ, 1994. – 355 с.
18. Әуезов М. Абай Құнанбаев. Монографиялық зерттеулер мен мақалалар. - Алматы: «Санат», 1995. – 320 б.
19. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. Кітапта: Классикалық зерттеулер: Көп томдық. Т.15: Қ.Жұмалиев, З.Қабдолов, З.Ахметов. Әдебиет теориясы. - Алматы: «Әдебиет Әлемі», 2013. – 412 б.
20. Байтанасова Қ. Көркем шығармадағы бейнелілік призмасы // Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. - 2023. - № 1(142). - 126-133 б.
21. Aimukhambet Zh., Zhumagazina A., Dalelbekkyzy A., Aituganova S., Seiputanova A. Mythical symbolism in structure of meta-text // ASTRA Salvensis, no. 1/2021. P. 199-210. URL: <https://www.scopus.com/recod/display.uri?eid=2-s2.0-85107032435&origin=resultslist> (accessed: 10.05.2023).

## References

1. Gete I.-V. Izbrannye filosofskie proizvedenia [Selected philosophical works] (Nauka, Moscow, 1964, 520 p.). [in Russian]
2. Propp V. Morfologia skazki [Morphology of a fairy tale] (“Academy”, Leningrad, 1928, 152 p.). [in Russian]
3. Tiander K. Sinkretizm i differenciacija poeticheskikh vidov: morfologija romana [Syncretism and differentiation of poetic types: the morphology of the novel] (Librokom Book House, Moscow, 2012). [in Russian]
4. Zeitlin A. Janry. Literaturnaja jenciklopedija. T.2. Kommunisticheskaja akademija. Sekcija literatury, iskusstva i jazyka [Genres. Literary Encyclopedia. Vol. 2 Communist Academy, Section of Literature,

- Art and Language]. Editorial board: I. M. Bepalov [and others]; resp. ed. V. M. Friche; resp. secretary O.M.Beskin. (Publishing House of the Communist Academy, Moscow, 1929, 384 p., ill.). [in Russian]
5. Munro Th. The Morphology of Art as a Branch of Aesthetics. *Journal of Aesthetics and Art Criticism*. Vol. XII, 4, June 1954.
6. Munro Th. The Arts and their Interrelations, *The Georgia Review*, pp. 406-415.
7. Kagan M. Morfologia iskustva: Istoriko-teoreticheskoe issledovanie vnutrenego stroenia mira iskustva [Morphology of Art: A Historical and Theoretical Study of the Internal Structure of the Art World] Parts I, II, III (Art, Leningrad, 1972, 440 p.). [in Russian] [in Russian]
8. Kosikov G. Sbranie sochinenij, T. 2: Teorija literatury. Metodologija gumanitarnyh nauk [Collected works. Vol. 2: Theory of literature. Methodology of the humanities] (Rudomino Book Center Moscow, 2012, 696 p.). [in Russian]
9. Prieto A. Morfologia romana. Narrativnoe proizvedenie. V knige: Semiotika: Antologija [Morphology of the Novel. Narrative work. In the book: Semiotics: An Anthology]. Comp. Yu.S.Stepanov. Ed. 2nd, rev. and additional (Academic Project; Moscow; Business book, Yekaterinburg, 2001, 702 p.). [in Russian]
10. Abai. Shygarmalarynyn akademialyk tolyk zhinagy [Complete academic collection of his works]. Three volumes. Vol. 1 ("Zhazushi" publishing house, Almaty, 2020, 640 p.). [in Kazakh]
11. Dadebaev Zh. Bolys boldym mneki... ["Bolys boldym mneki"], Abaj. Jenciklopedija [Abay. Encyclopedia]. Chief editor R.N.Nurgaliyev (The main editorial office of the "Kazakh encyclopedia", "Atamura" publishing house, Almaty, 1995, 720 p.). [in Kazakh]
12. Tener L. Osnovy strukturnogo sintaksisa [The basis of structural syntax] ("Progress", Moscow, 1988, 656 p.). [in Russian]
13. Dadebaev Zh. Maz bolady bolysyn... [Maz bolady bolysyn...], Abaj. Jenciklopedija [Abay. Encyclopedia]. Chief editor R.N. Nurgaliyev (The main editorial office of the "Kazakh encyclopedia" Almaty: "Kazakh Encyclopedia" editor-in-chief, "Atamura" publishing house, 1995, 720 p.). [in Kazakh]
14. Ginzburg L. Ia. O lirike [About lyrics]. 2nd ed., add. («Soviet Writer», Leningrad, 1974, 408 p.). [in Russian]
15. Darvin M.N. Liricheski sikl: chast i seloe [Lyrical cycle: part and whole], *Tipologicheskie kategorii v analize literaturnogo proizvedenie kak celogo* [Typological categories in the analysis of a literary work as a whole] (Kemerovo, 1983, 312 p.). [in Russian]
16. Khaev E.S. Problema kompozicii liricheskogo sikla (B.Pasternak «Tema s variatsiyami») [The problem of the composition of the lyrical cycle (B. Pasternak "Theme with Variations")]. In the book: Khaev E.S. The nature of the artistic whole and the literary process (KSU, Kemerovo, 1980, 199 p.). [in Russian]
17. Lyapina L.E. Ciklizacija v ruskoj literature 1840-h -60-h gg. [Cyclization in Russian literature of the 1840s-60s]. Diss. Doctor of Philology] (Publishing House of the Russian State Pedagogical University, St. Petersburg, 1994, 355 p.). [in Russian]
18. Auezov M. Abai Kunanbaev. Monografialyk zertteuler men makalalar [Abay Kunanbaev. Monographic studies and articles] ("Sanat", Almaty, 1995, 320 p.). [in Kazakh]
19. Ahmetov Z. Olen sozdin teoriasy [The poem is the theory of words], *Kitapta: Klassikalik zertteuler: Kop tomdyk. T.15: K.Zhumaliev, Z.Kabdolov, Z.Ahmetov. Ədebiet teorijasy* [In book: Classical Studies: Multivolume. Vol. 15: K. Zhumaliev, Z. Kabdolov, Z. Akhmetov. Literary theory ("World of Literature", Almaty, 2013, 412 p.). [in Kazakh]
20. Baitanasova K. Korkem shygarmadagy beinelilik prizmasy [The prism of imagery in a work of art], *L.N.Gumilev atyndagy EYU Habarshysy. Filologija serijasy* [Bulletin of L.N. Gumiliov State University. Philology series], 1(142), 126-133 (2023). [in Kazakh]
21. Aimukhambet Zh., Zhumagazina A., Dalelbekeyzy A., Aituganova S., Seiputanova A. Mythical symbolism in structure of meta-text// *ASTRA Salvensis*, no. 1/2021. P. 199-210. Available at: <https://www.scopus.com/recod/display.uri?eid=2-s2.0-85107032435&origin=resultlist> (accessed: 10.05.2023). [in Kazakh]

Ж.А.Аймухамбет<sup>1</sup>, Р.М.Мухажанова<sup>2</sup>

<sup>1</sup>Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

<sup>2</sup>Университет Алихана Бокейхана, Семей, Казахстан

### Морфология поэзии (на примере стихов Абая)

**Аннотация.** В статье проводится анализ текста поэзии в морфологическом аспекте на примере стихов Абая.

Если семиотический подход структурализма предполагает проявление функции символа в структуре художественного текста, то знак, который несет в себе художественно-эстетическую задачу, приобретает символический, детальный, образный характер. Эти характеристики становятся объектами исследований в различных направлениях как части текста, которые становятся единым целым. Объектом семиотического анализа является знаковая и вытекающая из нее образная структура в тексте. В этом направлении исследования преобладает эффективность морфологического подхода. Использование термина «морфология» применительно к литературе не ново, в частности, для мирового литературоведения это уже существующее понятие. Это понятие, вошедшее в научный обиход в фольклористике и литературоведении в начале XX века, достигло новых выводов с индивидуализацией и обобщением всех деталей художественного произведения. Вообще известно, что одной из основ структурализма является русский формализм, а другой – пропшова морфология. Следовательно, при руководствовании литературной морфологией нельзя упускать из виду и историческую роль формализма, заложившего фундамент структурного анализа. Основной целью данной статьи является рассмотрение детализации и целостности структуры текста с помощью принципов анализа литературной морфологии. Для достижения этой цели при анализе стихов Абая определяется актанта, образная структура. Через логические связи и сходства в данной частичной структуре демонстрируется закономерность целостности и формулируется мысль о цикле стихов.

**Ключевые слова:** поэзия, морфология, формализм, структурализм, символ, актанта, циклизация.

Zh.A.Aimukhambet<sup>1</sup>, R.M.Mukhazhanova<sup>2</sup>

<sup>1</sup>L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

<sup>2</sup>Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan

### Morphology of poetry (on the example of Abai's poems)

**Abstract.** The article considers the analysis of poetry text in the morphological aspect on the example of Abai's poems.

The semiotic approach of structuralism tends to show the function of a symbol in the structure of a literary text, and the symbol that performs an artistic and aesthetic function accumulates a symbolic, detailed and descriptive character. These characteristics are the object of multi-directional research as parts of the text that have become a single whole. Semiotic analysis focuses on the symbolic and resulting figurative structure of the text. In this direction of research, the effectiveness of the morphological approach is dominated. The use of the term "morphology" in relation to literature is not new, more precisely, it is an existing concept for the study of world literature. At the beginning of the XX century, this concept, which entered into folklore and literary studies, made new conclusions, considering all the details of a literary work individually and collectively. In general, it is known that one of the sources of structuralism is Russian formalism, and the other is Propp's morphology. Therefore, guided by literary morphology, we cannot ignore the historical role of formalism, which laid the foundations of structural analysis. The main purpose of this article is to consider the parts and integrity of the text structure from the analysis of literary morphology. To achieve this goal, an actant, figurative structure is determined in a detailed analysis of Abai's poems. Through logical connection and similarity in the particle structure, the law of integrity is shown, and the idea of cycle poems is formulated

**Keywords:** poetry, morphology, formalism, structuralism, symbol, actant, cycling.

**Авторлар туралы мәлімет:**

**Аймұхамбет Ж. Ә.** – филология ғылымдарының докторы, қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

**Мухажанова Р. М.** – филология кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты, Әлихан Бөкейхан университеті, Семей, Қазақстан.

**Aimukhambet Zh.A.** – Doctor of Philological Sciences, Professor, Department of Kazakh Literature, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

**Mukhazhanova R.M.** – Candidate of Philology, Assistant Professor, Department of Philology, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.